

نوآوری‌های اسلام در تبیین و تدوین حقوق حیوانات^۱

حسن موثقی^۲

چکیده:

هر انسان شریف و حنیفی در دنیا که با شناخت و آگاهی با اسلام آشنا می‌شود و رایحه عطر پیامبر گرامی (ص) و ائمه اطهار (ع) به مشامش می‌رسد خواهد فهمید و قبول خواهد نمود که پروردگار قادر و مهربان ۱۴/۵ قرن قبل چه خدمت بزرگی را به جامعه بشریت نموده و چه احکام و مقررات فوق العاده‌ای را برای حیات دلپذیر و خوشایند انسان‌ها و دیگر موجودات جهان وضع کرده و ما را به اطاعت و رعایت این آموزه‌های نورانی دعوت نموده است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی بوده و یافته‌های تحقیق ثابت می‌کند که آن دینی که انسان‌ها را به یکتاپرستی و اخوت دعوت کرده برای حیوانات هم قواعدی را تبیین و وضع کرده که از هر جهت قابل تحسین و تعظیم است که رعایت این حقوق موجب تلطیف بیشتر احساسات انسان‌ها شده و به تدریج هر نوع خشونت از جوامع رخت بر می‌بندد.

واژگان کلیدی: اسلام، حقوق حیوانات، حق حیات، ممنوعیت آزار، نوآوری‌های حقوقی.

^۱ - دریافت: ۱۳۹۹/۵/۰۹ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵

^۲ - دانشیار حقوق بین الملل و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز movassaghi@iaut.ac.ir

مقدمه

یافته‌های جانورشناسان و دیرینه‌شناسان ثابت می‌کند که تنوع حیات کنونی یکی از پیچیده‌ترین اسرار در زیست کره زمین است به ویژه دایناسورها که از نظر تنوع و شکل موجوداتی منحصر به فرد بوده و بعد از یک دوره ی حیات ۱۶۰ میلیون ساله در دوره زمین شناسی میانه زیستی به سرعت منقرض شده و بستر حیات را برای دیگر جانوران کوچکتر از دایناسورها هموار کردند. همان موجوداتی ما اکنون آن‌ها را با عنوان پرندگان، پستانداران، خزندگان، حشرات و انواع آبزیان می‌شناسیم (وودوارد، ۱۳۹۸، ص ۷) و توجه به آن‌ها مصادف است با حفاظت از تنوع زیستی به طور اخص و محیط زیست به طور اعم. این توجه صرفاً به معنای نگاه کردن به حیوانات نیست بلکه منظور رعایت حقوق متنوع آنهاست که عقل و وجدان بشری و آموزه‌های فرهنگی و اخلاقی و علمی رعایت حقوق آن‌ها را تضمین می‌کند و خوشبختانه کلام پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) رعایت این حقوق را مورد تاکید قرار داده‌اند. مصادیق بارز این حقوق تقریباً شباهت بسیاری با موازین حقوق بشر انسان‌ها داشته‌اند از جمله حق حیات، حق بر غذا، حق داشتن امنیت جانی، حق تشکیل خانواده، حق داشتن لانه و آشیانه (اقامتگاه)، حق آسایش و حق داشتن زندگی بدون آزار و شکنجه از سوی برخی از انسان‌های گمراه و نادان. اهمیت حقوق حیوانات از نظر اسلام آن چنان زیاد است که حتی برخی از سوره‌های قرآن مزین به نام حیوانات گردیده است که در نوع خود یک شاهکار ادبی-علمی و فرهنگی است و توجه به حقوق حیوانات و رعایت آن‌ها قطعاً نشانگر ایمان یک انسان دین باور و با وجدان است که با ایمان به معاد و آخرت به عنوان اشرف مخلوقات از آزار حیوانات و بی‌خانمان کردن آن‌ها به ویژه که اگر حیوانات ماده باردار باشند اجتناب می‌کند. اسلام برای نیکوکاران به حیوانات وعده پاداش و برای ناقضین حقوق آن‌ها وعده مجازات داده است حتی در فردای قیامت. مطابق احکام اسلام حقوق حیوانات حتی در زمان جنگ‌ها نیز الزام آور بوده که در نوع خود کم نظیر و نشان از کامل بودن موازین حقوقی اسلام در باب حقوق حیوانات است که این تعالیم و آموزه‌ها بسیار قدیمی‌تر و جامع‌تر از حقوقی است که در یک قرن گذشته در باب حقوق حیوانات تصویب شده است و فرهنگ‌سازی رعایت حقوق حیوانات را مدیون کلام پر مهر پیامبر فوق العاده مهربان اسلام حضرت محمد رسول الله (ص) و گل واژه‌های ائمه اطهار (ع) بزرگوار و نازنین هستیم و این توصیه‌ها و دستورات فی الواقع یادآور یک نوآوری قابل تحسین از سوی اسلام است (انصاری فرد، ۱۳۹۷، ص ۲۱). کاربردهای

مختلفی که از جسم حیوانات در پیشرفت انواع علوم بعمل می‌آید این نگرانی را دامن زده که یافته‌های جدید حقوق حیوانات در قالب قوانین جدید به تصویب رسیده و در استفاده از آن‌ها جانب احتیاط به عمل آید. حیوانات هم مانند انسان‌ها از حس ادراک برخوردارند و در صورت ورود آسیب جسمی، آن‌ها نیز متحمل درد و رنج می‌شوند و برخی از انسان‌ها باور دارند که تنها حق متعلق یافته به حیوانات فقط غذا و خواب است و بیش از این دو حقی ندارند در حالی که آن‌ها نیز آیات روشن خدا بر روی زمین بوده و به ویژه تنوع زیستی نشان از قدرت بالای خداوند در امر خلقت دارد بنابراین اگر حقوق آن‌ها بیشتر از انسان‌ها نباشد کمتر نیست در عین حال محبت کردن به حیوانات شریک ساختن حیوانات در مزایای صلح انسانی و جهانی است (محمد میرک محله و کوشا، ۱۳۹۷، ص ۷).

بدین ترتیب بهره برداری خارج از ظرفیت‌های جانوری و گیاهی موجب صدمه خوردن جوامع حیوانی می‌گردد. امروزه در نتیجه رشد تکنولوژی‌های ردیابی و راداری شکار حیوانات با سرعت ادامه دارد و جمعیت آن‌ها و گله‌های جانوری به سرعت در حال ناپدید شدن و انقراض است آینده بقاء حیوانات منوط به مدیریت صحیح بهره برداری از حیات وحش است که حاصل آن بقاء و استمرار نسل همه حیوانات است (لارکین، ۱۳۸۸، ۸ تا ۶). مطابق استانداردهای اتحادیه جهانی حفظ طبیعت در نتیجه رفتارهای نابهنجار برخی از شکارچیان همه گونه‌های جانوری و حیوانی در خطر انقراض است که عبارتند از:

۱- گونه انقراض یافته

۲- گونه در معرض انقراض

۳- گونه آسیب پذیر

۴- گونه کمیاب

۵- گونه نامشخص

۶- گونه ناکافی

۷- گونه تهدید شده

۸- گونه تهدید شده تجاری (ون گلدر، ۱۳۸۸، ص ۹۸).

عظمت تعالیم اسلام در آن است که حتی در هنگام زیارت خانه خدا در مکه معظمه شکار جانوران یا اخراج آن‌ها و آزار و اذیت آن‌ها ممنوع بوده و آموزش و فرهنگ‌سازی رعایت حقوق حیوانات را حتی در هنگام عبادت نیز متوقف نکرده که این نوع بیان و هدایت نشان از ارزش والای تعالیم نورانی اسلام دارد که از نگاه دقیق هر متفکری واجد اهمیت تلقی می‌گردد (نظری توکلی، ۱۳۸۸، ص ۱۹-۱۸). بنابراین باید موازین حقوقی راجع به شکار و صید به امر حفاظت از حیات وحش عنایت داشته و مانع از گرسنگی و صید بی‌رویه حیوانات گردد و از نابودی زیستگاه جانوران باید اجتناب کنیم چه به صورت تملک و چه به صورت تخریب. درست است که صید و شکار یکی از مسیرهای تهیه غذا یا تفریح انسان‌ها است اما تسهیل بقاء آن‌ها نیز باید در دستور کار انسانها قرار بگیرد. بنابراین تا حد امکان باید از شکار گونه‌های مونث یا توله‌ها خودداری کنیم تا استمرار حیات نسل‌های آینده جانوران و حیوانات تضمین گردد (گروه صلح کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۹، ص ۳۲۴).

امام صادق (ع) می‌فرمودند که حضرت عیسی (ع) قوت نان خود را به رودخانه انداختند تا ماهی‌ها از آن میل کنند و خدا می‌داند که این عمل بزرگوارانه چقدر ارزشمند است نزد او یا حضرت علی (ع) به کارگزاران خود در زمینه اخذ زکات رعایت ادب و آرامش نسبت به حیوانات را توصیه می‌نمودند و این که در اسلام اجازه داده نشده که حیوانات شیرخوار از مادران‌شان جدا شدند و یا دوشیدن شیر حیوانات ماده تا قطره آخر انجام نشود تا فرزندان حیوانات گرسنه بمانند و نباید آن‌ها را خسته کرد و از هر نوع آزار و تحمل بار گران بر شتران منع شده اند به ویژه وظیفه خطیر غذا و آب دادن به حیوانات به شدت مورد تاکید قرار گرفته است (نورآذریان و صمدی، ۱۳۹۳، ص ۳۰-۲۹) همین جا باید یادآور شد که اگر مومن یا مسلمانی در جستجوی عدالت و سعادت است موازین اسلام او را کفایت می‌کند از این جهت باید سپاسگزار خداوند بود که این آموزه‌ها را در اختیار انسان‌ها قرار داده است. کشتن به ناحق حیوانات در اسلام به شدت منع شده و همینطور مثله کردن آن‌ها، ممنوعیت آزمایشات بی‌مورد و آزار دهنده نسبت به حیوانات و ممنوعیت تحمیل هر نوع درد و رنج در حق حیوانات، ممنوعیت تخلیه کامل کندوی عسل، محدودیت در سواری گرفتن از حیوانات و باربری آن‌ها (همان، ص ۳۷ تا ۳۵). در مبحث بعدی با اهمیت حقوق جانوران و تنوع زیستی آن‌ها آشنا

خواهیم شد و تاثیر آن را در سلامت طبیعت و محیط زیست بررسی خواهیم کرد. سوال اصلی تحقیق آن است که ابتکارات اسلام در زمینه حقوق حیوانات چیست و سوال فرعی عبارت است از اینکه نقش معنویات در رعایت حقوق حیوانات چیست؟

۱- اهمیت حقوق حیوانات و تنوع زیستی

پیوند پیچیده‌ای میان حیات جانوران و گیاهان با انسان‌ها وجود دارد که در صورت انهدام و انقراض یک گونه جانوری یا گیاهی میزان دسترسی حیوان و انسان به صورت همزمان قطع خواهد شد. مانند گیاهان دارویی جنگلی. در عمل متأسفانه چون بسیاری از مردم جهان اطلاعات کافی در مورد تنوع زیستی ندارند به همین جهت موضوع حفاظت از حیات آن‌ها را جدی نمی‌گیرند در حالی که روند انقراض به سرعت در حال پیشروی است. حال آن که همگان باید بدانند که تنوع زیستی عبارت است از مجموعه تفاوت‌ها و گوناگونی حیات وحش جانوری - گیاهی که روی هم اکوسیستم را رقم می‌زنند. اصولاً تنوع زیستی جزو منابع طبیعی غیر قابل جایگزین است و از ارزش زیست محیطی فراوانی برخوردار می‌باشد آن هم از جهات مختلف غذایی، دارویی و بهداشتی و روانی، همانطور که ولایی اعلام کرده گزارشات بانک جهانی خبر از وجود ۷۵۱/۰۰۰ گونه حشرات، ۳۲۲/۰۰۰ گونه گیاهان و ۲۷۶/۰۰۰ بی‌مهرگان و موجودات ذره بینی، ۱۹/۰۰۰ گونه ماهی، ۱۴/۰۰۰ گونه پستاندار، خزنده و دوزیست و ۹/۰۰۰ گونه پرنده می‌دهند و شنیدن این مطلب که ۹۶ درصد گونه‌ها هنوز شناسایی نشده اند حیرت آور است آنچه که فشار بیش از حدی را بر موجودیت حیات وحش وارد می‌کند و موجب تضعیف تنوع زیستی می‌گردد موارد شش گانه زیر است که همگی آن‌ها منشأ انسانی دارند:

۱- بی‌توجهی به ارزش حیات و موجودات و گوناگونی جانوران و گیاهان و اینکه بقاء ما وابسته به بقا دیگر جانوران و گیاهان است.

۲- فراموش کردن این حقیقت که تنها کره مسکونی در کائنات تا جایی که ما فهمیده‌ایم فقط کره زمین است که قطعاً جانوران جزو میراث مشترک بشریتند و همان آب و هوا ارزشمندند.

۳- تخریب و آلوده‌سازی روزانه محیط زیست گیاهی - جانوری و انسانی اعم از خاک، آب و هوا

۴- بی‌توجهی به اصل بنیادین احتیاط در بهره برداری از محیط زیست اعم از جنگلها، معادن، مراتع، دریاها، اقیانوس‌ها، رودخانه‌ها، تالاب‌ها، نیزارها، شن زارها، آبشارها و صدها نوع تاسیسات طبیعی.

۵- رشد صنایع به صورت قارچی و تکثیر آن در همه جوامع بشری و افزایش ضایعات متنوع صنعتی

۶- توزیع گسترده انواع سموم کشاورزی، کودها، انواع حشره کش‌ها و تشدید افزایش ترکیب شیمیایی کودها و سموم به صورت ماندگار در طبیعت با قدرت تخریب همه جانوران کوچک و بزرگ (ولایی، ۱۳۸۸، ۱۵۶-۱۵۵). علیرغم آنکه قطب جنوب کم جمعیت است از نظر جانوران با این حال انواع سموم شیمیایی حتی در جنوبگان نیز مشاهده شده است به ویژه سم د.د.ت در ارگانسیم پنگوئن‌ها و خوک آبی آن هم به میزان ۲۰۰۰ تن در قطب جنوب که حرکت آنها و بادها عامل انتقال این سموم به قطب می‌باشند (دبیرسیاقی، ۱۳۸۳، ص ۴۶-۴۷). در همین راستا در سال ۱۹۹۲ کنوانسیون تنوع زیستی در ریودوژانیرو به تصویب رسید که مقرر شد مشوق بهره برداری مسئولانه از گونه‌های زیستی گردد و همه مردم جهان در منافع گوناگون آن سهیم شوند زیرا همه متوجه شده اند که تنوع زیستی از چه ارزش ذاتی بالایی برخوردار است که می‌تواند موجب تکامل و پایداری نظام‌های گوناگون محیط زیست دریایی، هوایی و زمینی گردد که این موضوع کاملاً مرتبط با منافع مشترک بشریت می‌باشد و کشورها حق دارند که نسبت به منابع زیستی خود اعمال حاکمیت مسئولانه‌ای داشته باشند و باید در حفاظت از آن بکوشند تا به صورت مستمر از آن بهره مند گردد و مداخلات برخی از انسان‌ها باید متوقف گردد و این که هنوز جوامعی هستند که با این ارزش‌ها بیگانه اند اما تغییر عملکردها پیش بینی می‌شود آن هم از بی‌تفاوتی به رفتار مسئولانه و اینکه خطرات متوجه تنوع زیستی را باید جدی گرفت و همه این‌ها منوط به بقاء اکوسیستم هاست و دولت‌ها باید از هر اقدام تاثیرگذاری در این زمینه حمایت کنند و زنان در این زمینه بسیار تاثیر گذارند و همکاری‌های جدی منطقه‌ای و بین‌المللی شرط موفقیت طرح‌های حفاظت از تنوع زیستی است به ویژه کمک‌های سازمان‌های غیر دولتی بنابراین باید تلاش نمود که به طور مستمر منابع مالی را تجدید نمود و از تکنولوژی‌های کارآمد بهره مند شد مخصوصاً در زمینه تنوع زیستی جزایر کوچک و سرمایه‌گذاری در این حوزه که عامل کاهش فقر جهانی خواهد بود و تنوع زیستی تضمین کننده تولید غذا و دارو است بدین ترتیب با رعایت موارد ذکر می‌توان زندگی و رفاه نسل‌های کنونی و آینده را تضمین نمود (مشهدی، ۱۳۹۷، ۵۱۰ تا ۵۰۸). از سوی دیگر تنوع زیستی به معنی حفاظت

توأمًا از همه گونه هاست که با حفاظت از زیستگاه‌ها شروع می‌شود بنابراین اگر فقط از گونه‌های مفید برای مصارف انسانی به موضوع حفاظت از حیوانات نگاه کنیم باز هم جمعیت تنوع زیستی صدمه خواهند دید (دکلم و شین، ۱۳۸۶، ص ۲۰۳). پس برای حفاظت از نسل همه جانوران در خطر لازم است که به امر آموزش و فرهنگ‌سازی اهمیت داده شود و بدون شک حفاظت فیزیکی و اجرایی به تنهایی کفایت نمی‌کند چرا که همه محیط‌های جانوری تحت کنترل و نظارت نیست و اجرای برنامه‌هایی مانند برنامه اصلاح ژنتیکی ساختار جانوران نقش مهمی در امر حفاظت از جانوران و حیوانات دارد (موثقی، ۱۳۹۰، ص ۶۶). کالاها و خدماتی که ناشی از تنوع زیستی است عبارتند از: «غذا، سوخت و الیاف، پناهگاه و مواد ساختمانی، تصفیه آب و هوا، سم زدایی و تجزیه زباله‌ها، با ثبات کردن و متعادل کردن آب و هوای زمین، متعادل کردن سیلابها، خشکی‌ها، درجه حرارت بسیار بالا و فشارهای باد، ایجاد و تجدید بهره وری خاک از جمله چرخش تغذیه‌ای، گرده افشانی گیاهان از قبیل بسیاری از غلات، کنترل سموم و بیماری‌ها، نگهداری و حفاظت از منابع ژنتیکی به عنوان ورودی‌های کلیدی برای تنوع محصول و پرورش حیوانات، محصولات پزشکی و دیگر محصولات هستند، منفعت‌های فرهنگی و زیبایی شناسانه و توانایی برای سازگاری با تغییر» (کوروکولاسوریا و رایبسون، ۱۳۹۰، ص ۴۹۱-۴۹۰). در معاهدات زیادی می‌توان اهمیت حقوق حیوانات و تنوع زیستی را مشاهده کرد که چند مورد از آن عبارتند از:

- ۱- کنوانسیون حمایت از میراث طبیعی و فرهنگی ۱۹۷۲
- ۲- کنوانسیون رامسر ۱۹۷۱ راجع به پرندگان آبی
- ۳- کنوانسیون ۱۹۷۹ راجع به گونه‌های مهاجر حیوانات وحشی
- ۴- کنوانسیون ۱۹۷۹ در مورد حفاظت از زیست گاه‌های طبیعی و حیات وحش اروپایی
- ۵- کنوانسیون ۱۹۷۶ در مورد حفاظت از طبیعت در اقیانوس آرام جنوبی
- ۶- کنوانسیون آفریقایی ۱۹۶۸ در مورد حفاظت از منابع طبیعی و طبیعت
- ۷- پروتکل ۱۹۸۲ در ارتباط با مدیترانه به خصوص مناطق حفاظت شده

۸- توافقنامه ۱۹۸۵ آ.سه. آن در مورد حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی

۹- کنوانسیون ۱۹۸۶ در مورد حمایت از منابع طبیعی و محیط زیست آرام جنوبی

۱۰- کنوانسیون تنوع زیستی موسوم به CBD ۱۹۹۲ (کوروکولاسوریا و رایبسنسون، ۱۳۹۰، ۴۹۳-۴۹۲)

۲- حقوق بنیادین حیوانات

عقلانیت حکم می‌کند که هر موجود جاننداری از پاره‌ای از حقوق و امتیازات برخوردار باشد که لازمه بقاء و حتی حفظ موجودیت جانوری است نه تنها در مورد انسان‌ها رعایت حقوق الزامی است بلکه حیوانات نیز چه اهلی و چه وحشی از حقوقی برخوردارند که حداقل تا امروز موارد زیر را می‌توان برشمرد:

۱- حق زندگی و گذران عمر حیوانات

۲- حق مالکیت حیوانات

۳- حق بر غذا برای حیوانات

۴- حق زاد و ولد حیوانات

۵- ممنوعیت عقیم‌سازی حیوانات

۶- ممنوعیت نسل کشی حیوانات

۷- حق آزادی حیوانات و ممنوعیت نگهداری آن‌ها در حصار

۸- حق دسترسی به درمان و سلامت

۹- حق داشتن سکونتگاه (لانه)

۱۰- حق رشد و تکامل طی مراحل مختلف زندگی از تولد تا مرگ

- ۱۱- ممنوعیت جنگ افروزی میان حیوانات و استفاده از آن‌ها در مخاصمات مسلحانه انسان‌ها
- ۱۲- ممنوعیت هر نوع آزار جسمی و روحی حیوانات
- ۱۳- ممنوعیت شکنجه حیوانات به شکل داغ‌گذاری بر صورت حیوانات یا دیگر قسمت‌های بدن
- ۱۴- ممنوعیت صید آبیان و شکار دیگر جانوران خشکی‌ها
- ۱۵- ممنوعیت داد و ستد و قاچاق حیوانات وحشی
- ۱۶- ممنوعیت سوء استفاده‌های مختلف از حیوانات مانند ممنوعیت تلقیح مصنوعی یا تغییر DNA آن‌ها
- ۱۷- غیر قابل تملک بودن حیوانات
- ۱۸- تبدیل شدن و تلقی حیوانات اهلی رها شده به عنوان حیوانات وحشی و بهره‌مندی از حقوق حیوانات وحشی
- ۱۹- امداد رسانی به حیوانات مصدوم
- ۲۰- استفاده عادلانه و برابر از محیط زیست توسط حیوانات و انسان‌ها
- ۲۱- ممنوعیت کیفر دادن حیوانات وحشی به دلیل انجام رفتارهای غریزی
- ۲۲- رفتار عادلانه قانونی و حمایت از آن‌ها
- ۲۳- تحت حمایت بودن حیوانات از نظر دولت محل زیست آن‌ها
- ۲۴- حق دریافت خدمات غذایی ویژه حیوانات اهلی
- ۲۵- ممنوعیت انجام اعمال جنسی با حیوانات
- ۲۶- حق بر زندگی با خانواده برای حیوانات
- ۲۷- ممنوعیت هر گونه ظلم و بی‌رحمی نسبت به حیوانات (حسینی، ۱۳۹۰، ۱۹ تا ۱۳).

حیوانات چون دارای شخصیت مستقل از انسان هستند بنابراین کسی حق ندارد با اعمال خود موجب سلب آسایش حیوانات گردد. بدین ترتیب انسان‌ها حق ندارد حتی بنام علم و پژوهش موجبات رنج غیر ضروری و آزار دهنده را نسبت به حیوانات فراهم آورند. با این وصف حتی رعایت اخلاق برای حیوانات نیز ضرورت دارد خوشبختانه در بسیاری از کشورها برای انجام هر نوع آزمایشی صدور گواهی و اجازه نامه ضروری است (نورآذربان و صمدی، ۱۳۹۳، ص ۹۶-۹۵).

بنابراین حیوانات حتی به بهانه آموزش و تربیت نباید متحمل آزار و اذیت شوند و پرهیز از انجام چنین اعمالی توسط بزرگان اسلام بارها مورد تاکید قرار گرفته است. آن‌ها بارها به سفر حج رفتند اما حتی یکبار نیز از شلاق برای به جلو راندن و هدایت حیوانات استفاده نکردند (نظری توکلی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۳-۱۲۲). حیوانات دارای حس و شعور هستند و این مهمترین قدم در شناسایی و رعایت حقوق حیوانات است آن‌ها توانایی درک و فهم قضایا را دارند. اصولاً انسان‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که دیگر مالکیت بر حیوانات به ویژه وحشی مفهومی ندارند و آن‌ها متعلق به همه بشریتند، آزاد به دنیا آمده و آزاد نیز باید زندگی کنند بدون مداخله انسان. حیوانات مانند دیگر کالاها محسوب نمی‌شوند و به مراقبت و حفاظت احتیاج دارند یعنی برخی از اعمال را در حق آن‌ها باید انجام داد و از انجام برخی دیگر باید اجتناب کرد که خوشبختانه با تلاش هواداران حمایت از حقوق حیوانات این مهم در حال تحقق است و میزان حمایت از حیوانات هر روز در حال افزایش است (موثقی، ۱۳۹۶، ص ۱۲۰ تا ۱۱۶). آمارها حکایت از کاهش باورنکردنی تنوع زیستی دارند البته همکاری‌های بین‌المللی تا حد زیادی این روند را متوقف کرده اما نه همه آن را (الیزابت بلیک، ۱۳۹۵، ص ۶۳۷). متأسفانه به علت انفجار جمعیت جهان و رشد مصرف منابع طبیعی، ناآگاهی راجع به ارزش حیاتی گونه‌های جانوری و اکوسیستم‌ها، بی‌توجهی به ارزیابی‌های زیست محیطی و تنوع زیستی و همینطور تبلیغات تجارت آزاد و سیاستگذاری ناکارآمد جهانی تنوع زیستی جانوران هر روز در حال صدمه دیدن است از جنگل‌های مناطق معتدل و گرمسیری گرفته تا تپه‌های مرجانی و جزایر و سواحل مدیترانه و مناطق کم جمعیت همگی درگیر معضلات زیست محیطی جانوری هستند (همان، ص ۶۴۴).

۳- حقوق حیوانات در اسناد بین‌المللی

پژوهش‌های اخیر نهادهای جهانی حامی حقوق حیوانات گویای این حقیقت تلخ است که نیمی از گونه‌های جانوری کره زمین منقرض شده اند از آبیان، پرندگان، خزندگان گرفته تا دوزیست‌ها و پستانداران همگی در خطر انقراض قرار گرفته اند که دلایل عمده آن دخالت انسان، آسفالت کشی به جنگل‌ها، صید و شکار بی‌پایان و تمام نشدنی، بهره برداری بیش از اندازه از طبیعت و بیابان‌زایی سرزمین هاست بشر قادر نیست موجودات منقرض شده را بازگرداند و بازسازی یا ترمیم نسل آن‌ها اساساً امکان پذیر نیست با رهاسازی میلیون‌ها تن کربن در هوا در آینده نه چندان دور شاید پنج دهه آبها و جنگل‌ها تهی از حیوانات گردند و تاسیسات بتنی جایگزین زیستگاه جانوران می‌گردد و هم اکنون کره زمین به سرزمین طاعون زده شباهت یافته است (موثقی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۳).

انواع ماهی خاویار از جمله شیب، سوف ماهی، ماهی آزاد و فک در حال انقراض اند همین طور کریل، یوزپلنگ، ببر، شیر، غزال اوریکس، گوزن، آهو، گاومیش، خرس آسیایی، دارکوب انگلیسی، سوسک صنوبر انگلن و کرم سیب، چرخ ریسک، سینه سرخ و عقاب سرسفید آمریکایی، خرگوش و روباه اسکاتلندی، خرس گریزلی، غازهای کانادایی بارناکل، کوگار (شیرکوهستان) و لاما (موثقی، ۱۳۹۰، ۶۷ تا ۶۴). همانطور که الیزابت بلیک اعلام کرده است امروزه روش‌های حفاظت از حیات وحش از نگاه حقوق بین‌الملل بسیار متنوع شده است که از جمله:

۱- حفاظت از زیستگاه‌ها

۲- حفاظت از تنوع گونه‌های حیات وحش

۳- نظارت بر تجارت

۴- حفاظت از اکولوژی و اکوسیستم

۵- حفاظت بین‌المللی و داخلی

۶- حفاظت از جانوران اقیانوس‌ها

۷- حفاظت از حیوانات مناطق دریایی بین‌المللی

۸- حمایت از حیات وحش و حقوق و رفاه حیوانات (الیزابت بلیک، ۱۳۸۷، ص ۲۱). جرمی بنتام در سال ۱۷۸۹ اعلام کرد که روزی بشر متوجه می‌شود که دیگر جانوران و گیاهان نیز از حقوق برخوردارند که قبلاً محروم از تمتع از آن بوده اند همانطور که بردگی انسان‌ها لغو شد. برخی نیز گفته اند که خشونت نسبت به حیوانات، چیزی کمتر از برده داری یا تبعیض نژادی علیه حیوانات نیست پس همانطور که رنج دیدن تعمدی انسان‌ها عملی ممنوع و جرم است بنابراین آزار و اذیت حیوانات نیز باید برای انسان‌ها عملی آزار دهنده تلقی شود تا مانع انجام آن شوند. آن‌ها در حق حیات با ما برابرند و همین میزان تمتع از حق، آن‌ها را آماده دریافت یا مطالبه حقوق نسل اول و دوم یا سوم حیوانات می‌کند (شهبازی، ۱۳۹۱، ص ۳۲-۳۱). که شاید با یک گمانه زنی بتوان آن را به شکل زیر تعریف نمود:

نسل اول حقوق حیوانات: حقوق مربوط به بقا

نسل دوم حقوق حیوانات: حقوق مربوط به رفاه

نسل سوم حقوق حیوانات: حقوق مربوط به استمرار نسل و فاصله گیری از انقراض حتمی و دائمی اسناد بین‌المللی بسیاری در زمینه حقوق حیوانات به تصویب رسیده که به برخی از آن‌ها اشاره‌ای مختصر می‌نماییم:

- ۱- کنوانسیون حفاظت از گونه‌های مهاجر حیوانات وحشی ۱۹۷۹ موسوم به سی ام اس
- ۲- کنوانسیون تالاب‌های مهم بین‌المللی به ویژه به عنوان زیست گاه پرندگان آبی ۱۹۷۱ (کنوانسیون رامسر)
- ۳- کنوانسیون سایتیس یا کنوانسیون تجارت بین‌المللی در مورد گونه‌های در معرض خطر گیاهان جانوران وحشی
- ۴- موافقت نامه لوساکا در مورد فعالیت‌های اجرای مشارکتی در جهت تجارت غیر قانونی گیاهان و جانوران وحشی ۱۹۹۴ (موافقت نامه لوساکا).
- ۵- کنوانسیون میراث جهانی ۱۹۷۲ (کوروکولا سوریا و رایبسون، ۱۳۹۰، ص ۴۳۷).

- ۶- موافقتنامه در مورد حفاظت فکها در دریای وادن ۱۹۹۰
- ۷- موافقت نامه در مورد حفاظت آب بازسانان کوچک دریاهاى شمال و بالتیک ۱۹۹۱
- ۸- موافقت نامه حفاظت از جمعیت خفاش‌های اروپایی ۱۹۹۱
- ۹- موافقت نامه حفاظت پرندگان آبی مهاجر آفریقایی- اوراسیایی ۱۹۹۵
- ۱۰- موافقت نامه حفاظت از آب بازسانان در دریای سیاه، دریای مدیترانه و منطقه مجاور آتلانتیک ۲۰۰۱
- ۱۱- تفاهم نامه در ارتباط با تدابیر حفاظتی برای دریای سیبری ۱۹۹۳
- ۱۲- تفاهم نامه همکاری در مورد تدابیری حفاظتی در خصوص مرغ باران ۱۹۹۴
- ۱۳- موافقت نامه در مورد حفاظت مرغ دریایی و مرغ توفان ۲۰۰۴
- ۱۴- یادداشت تفاهم در مورد حفاظت و مدیریت لاک پشت‌های دریایی و زیستگاه‌های آنها در هند و آسیای جنوب شرقی ۲۰۰۱
- ۱۵- یادداشت تفاهم در ارتباط با تدابیر حفاظتی برای لاک پشت‌های دریایی در کناره اقیانوس اطلس در آفریقا ۱۹۹۹
- ۱۶- یادداشت تفاهم در مورد حفاظت و مدیریت جمعیت هویره بزرگ در اروپای میانه ۲۰۰۰
- ۱۷- یادداشت تفاهم در ارتباط با حفاظت و احیای گوزن بخارا ۲۰۰۲
- ۱۸- یادداشت تفاهم و برنامه عملی در ارتباط با تدابیر حفاظتی برای مرغ خوش آواز آبی ۲۰۰۳ (همان، ۴۵۳ تا ۴۴۶)
- ۱۹- موافقت نامه ۱۹۹۵ ذخایر ماهی‌ها (همان، ص ۵۸۴)
- ۲۰- برنامه قیمومیت جاکارتا ۱۹۹۵ (همان، ص ۵۸۹)

۲۱- کنوانسیون بین‌المللی قانون مند کردن شکار نهنگ ۱۹۴۶ (همان، ص ۵۹۳)

۲۲- کنوانسیون بین‌المللی حفاظت از ماهی تن اقیانوس اطلس ۱۹۶۶ (همان، ص ۵۹۹)

۲۳- کنوانسیون حفاظت از منابع زنده دریایی قطب جنوب ۱۹۸۰ (همان، ص ۶۰۱)

۴- حقوق حیوانات از دیدگاه اسلام

از نظر اسلام حیوانات از حق حیات برخوردارند همینطور زیستگاه و اقامتگاه خود را دارند و حق بر غذا از دیگر حقوق حیوانات بوده و با حصول سایر شرایط از جمله عدم مداخله انسان از سایر حقوق نیز برخوردار خواهند شد بنابراین به هیچ دلیلی نمی‌توان این حقوق را نقض کرد یا مانع از دستیابی حیوانات به این حقوق شد بدین ترتیب رعایت این حقوق به مفهوم مهربانی کردن با حیوانات نیست بلکه تحقق حقوق آن هاست که از خوشرفتاری نیز بالاتر است. همینطور گفته شده که حق اولویت حیات انسان بر حیات حیوان نیز امروزه پذیرفتنی نیست زیرا هر دو به یک سان از حق حیات برخوردارند و چون اسلام بر مبنای قاعده لاضرر و لاضرار حرکت می‌کند بنابراین لازم است که یک مسلمان برای نجات جان یک حیوان تلاش کند حتی اگر وحشی باشد (حسینی، ۱۳۹۰، ص ۳۷۴-۳۷۳) ولایی حقوق حیوانات در اسلام را از دو دریچه بایسته‌ها و نبایدها طبقه بندی کرده است که تامین آب و غذا، مهربانی به حیوانات و داشتن احساس حیوان دوستی توأم با مسئولیت پذیری را جزو بایسته‌ها قلمداد کرده و نبایدها را شامل منع جدی صید و شکار تفریحی، منع آزار رسانی به حیوانات، منع معیوب ساختن اعضای بدن حیوانات، منع گفتن ناسزا به حیوانات، رعایت حق بر صلح حیوانات و پرهیز از ایجاد جدال بین حیوانات، منع شکنجه جسمی به صورت مثله کردن و سوزاندن آنها، منع شکار فرزندان حیوانات، منع هرگونه مزاحمت شبانه برای حیوانات و منع کشتن حیوانات در شب چه حیوان اهلی باشد و چه وحشی را جزو نبایدها ذکر کرده است در این مورد امام صادق (ع) هر انسان مالکی را موظف کرده که به تهیه آب و غذا برای حیوان تحت امرش یا حضرت علی (ع) تهیه آب و غذا را اولین وظیفه مسافر پس از پایان سفرش اعلام کرده است بفرموده مولا علی (ع) پیامبر (ص) آب دادن به یک گربه تشنه را مقدم بر وضو گرفتن قلمداد کرد و بعد از نهادن ظرف آب مقابل حیوان اقدام به شستشو و وضوی دستان مبارکشان کردند و ثابت کردند که نجات جان حیوانات مقدم بر امور فردی است فرقی ندارد که حیوان اهلی باشد یا وحشی، قابل استفاده باشد یا

نه. همینطور از پیامبر (ص) بزرگواری نقل شده که پروردگار زنی را که به سگ تشنه‌ای آب رساند مستوجب بخشش معاصی قرار داده است بنابراین مطابق دیدگاه اسلام هر انسانی که حیوانی را در تصرف دارد باید وسایل رفاه او را به سرعت تدارک ببیند. حتی گفته شده که غصب آب و غذا متعلق به دیگران برای نجات جان حیوانات مجاز شمرده شده به شرط تادیه قیمت یا مثل آن اموال. همینطور گفته شده که نباید همه شیر موجود در گاو یا گوسفند را دوشید و اطفال آن‌ها را گرسنه نگهداشت یا مادر را متضرر ساخت. به این ترتیب همانطور که پیامبر رحمت حضرت رسول اکرم (ص) با مهربانی تمام فرموده اند انسان‌ها در صورتی که با حیوانات با مهربانی رفتار کنند مستحق پاداش اند. حیوانات را نباید به زحمت انداخت و هنگام عبور از مراتع باید اجازه داد که آن‌ها مقداری از علوفه تازه میل کنند. در نتیجه از دیدگاه رسول گرامی (ص) یکی از اسباب دریافت رحمت الهی مهربانی کردن به حیوانات است در عین حال اسلام قائل به مسئولیت در قبال حیات حیوانات نیز هست. پیامبر کریم اسلام (ص) می‌فرمود که هر پرنده‌ای از زراعت کشاورزی میل کند برای او صدقه حساب می‌گردد و برای برطرف کننده تشنگی هر موجودی ثواب اخروی در نظر گرفته شده است. همینطور کشتن حیوانی بدون فایده عقلانی را موجب مسئولیت در قیامت معرفی کرده اند و کسانی را که یک پرنده را به عنوان تمرین تیراندازی هدف قرار داده اند مورد لعنت پروردگار هستند. از امام صادق (ع) نقل شده که صورت چهارپایان حرمت دارد همین طور گفته شده که در حال نشستن بر اسب، شتر یا الاغ و صحبت کردن عملی مذموم است زیرا حیوان را به رنج و درد می‌اندازد حتی کسانی را که چند نفری بر روی این چهارپایان نشسته اند ملعون خوانده است. اسلام فرستادن لعن به حیوانات را مورد مذمت قرار داده است همین طور امام باقر (ع) جنگ افروزی میان حیوانات و اخته کردن آن‌ها را منع کرده اند. علاوه از آن مثله کردن حیوانات و آتش زدن جانوران را مورد لعنت قرار داده اند و انسان‌ها را از شکار جوجه‌های پرندگان منع کرده اند و فرموده اند که موقع خواب مزاحم جانوران نشوید و به طریق اولی ذبح حیوانات در شب ممنوع است (ولایی، ۱۳۸۸، ۱۶۹ تا ۱۵۸). اسلام کشتن حیوانات اهلی دشمن را فقط به علت رفع گرسنگی سپاهیان اجازه داده در غیر این صورت ممنوع است و کشتن آن‌ها به عنوان به خشم آوردن دشمنان نه تنها ممنوع است بلکه حتی تاکتیک جنگی نیز به حساب نمی‌آید (ضیائی بیگدلی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۴)

در عظمت دیدگاه اسلام همین بس که حضرت علی (ع) می‌فرمودند که چنانکه اقلیم‌های هفت گانه را به من دهند حاضر نیستند که یک دانه جو را از دهان مورچه‌ای خارج سازم (نورآذریان و صمدی، ۱۳۹۳، ص ۱۳۲).

۵- احکام فقهی راجع به حقوق حیوانات

متأسفانه نه تنها در مورد حقوق بشر ناآگاهی در بسیاری از جوامع صادق است بلکه در مورد حقوق حیوانات نیز این موضوع مصداق دارد بنابراین هر گامی که به سوی رعایت حقوق حیوانات برمی‌داریم در واقع به حقوق بشر و خودمان خدمت کرده‌ایم (سید محمدی و میرجعفری، ۱۳۹۷، ص ۲۸). باید متوجه این نکته بود که اگر انسان‌ها به صلح ایمان بیاورند رفتارهای خود را با ملاحظاتی توأم می‌کنند و با انسان‌ها و حیوانات رفتار عقلانی تری در پیش می‌گیرند بنابراین صلح نه تنها برای انسان‌ها مفید است بلکه برای حیوانات نیز ضرورت دارد و اولین گام تحقق صلح بین‌المللی با رعایت حقوق حیوانات و حیات وحش آغاز می‌شود (عباسی جم، ۱۳۹۷، ص ۱۴۳). همانطور که حضرت امام صادق (ع) می‌فرمودند به امر پروردگار همه حیوانات به نوعی مطیع انسان می‌باشند با این حال انسان‌ها در حفظ و نگهداری صحیح از آن‌ها مسئولیت دارند (فلاح زاده ابرقویی، ۱۳۹۰، ص ۵۹). انسان از این جهت که اشرف مخلوقات است و صاحب عقل و درک معنوی و روحانی است باید نسبت به حفاظت از نسل جانوران اقدام کند و آن‌ها را تحت عناوین گوناگون آزار ندهد. احکام فقهی که بر مبانی علمی و عقیدتی محکمی استوار است مثلاً در موضوعی مانند مرگ یک گربه در نتیجه گرسنگی عمدی، صاحب آن را یا شخص شکنجه‌گر آن را مستحق دوزخ معرفی کرده است و پاداش بخشش گناهان در انتظار کسی است که سگ تشنه‌ای را از آب سیراب کند. بدین ترتیب صدقه محسوب می‌شود اگر پرنده‌ای از کاشته مسلمانان تناول کند همینطور گفته شده که هدف قرار دادن حیوانات برای افزایش مهارت تیراندازی عملی کاملاً ممنوع است. اصلاً شکار به منظور تفریحی عملی حرام محسوب شده و هر عمل حرامی قطعاً گناه نیز محسوب می‌گردد اسلام با هر نوع آزار و بی‌رحمی در حق حیوانات مخالف است حتی حیوان حلال گوشت را موقع ذبح نباید با نشان دادن چاقو ترساند والا خود نیز از لحاظ روحی با مشکل مواجه خواهد شد. تاریخ اسلام مملو است از خوش رفتاری با حیوانات و جا و غذا دادن به سگ‌ها، گربه‌ها، انواع پرندگان و این هم از افتخارات اسلام، پیامبر بزرگوار و مسلمانان نجیب و با وجدان است (نورآذریان و صمدی، ۱۳۹۳، ص ۱۰ تا ۸) در باب

رعایت حقوق حیوانات می‌توان از قواعد لاضرر، اتلاف، تسبیب، ملازمه و محیط زیست مشترک یا انفال استمساک جست (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۸). مطابق این قواعد در صورتی که بی‌دلیل حیوانی کشته شود یا درختی را قطع نمائیم مسئول خسارت هستیم و در صورت عمدی بودن عمل، موضوع مجازات تعزیری نیز مطرح می‌گردد (همان، ص ۲۰۳).

پس اگر تخریب محیط زیست موجب گرسنه ماندن حیوانی گردد و او بمیرد شخص متخلف مسئول است (همان، ص ۲۰۴). علاوه از آن قاعده تلازم عقل و شرع مقرر می‌دارد که ضرر نزدن به حیوانات هم مورد تأیید عقل است و هم شرع به این ترتیب این گونه اعمال گناه محسوب شده و از طرف عقلا مذموم محسوب می‌گردند در عین حال موازین عقلانی اسلام قبول نمی‌کند که شخصی به خاطر تفریح و سرگرمی حیوان جاندار را مقابل لوله تفنگ قرار داده و جان او را بستاند آن هم برای خنده و تفریح یا نشان زور بازو و تکنیک‌های شکار که البته این گونه اعمال جنایت است نه شکار.

نتیجه گیری

اسلام از همان آغاز با ندای صلح و آرامش طلبی و نوید به بخشش گناهان در صورت توبه و ملاحظت با همه موجودات چه انسان و چه حیوان به ملت‌ها عرضه شد و رفتار بی‌نظیر پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار نشان داد که چگونه باید با انسان‌ها و حیوانات رفتار کرد و از ستم به هر جاندار پرهیز نمود. از دلایل جامعیت و کامل بودن محتوای دین اسلام تعیین تکلیف رعایت حقوق حیوانات بود که بارها توسط ائمه اطهار و پیامبر بزرگوار اسلام مورد تأکید قرار گرفت و بی‌توجهی به حقوق حیوانات و اعمال خشونت نسبت به آن‌ها را از عوامل تحقق گناه و کیفر دنیوی و اخروی بر می‌شمارد. بیان تعداد زیاد حقوقی که به حیوانات تعلق دارد از سوی اسلام در عصری که انسان‌ها به راحتی حیوانات دشمن را سلاخی می‌کردند یک رنسانس فکری و ایمانی بود که موجب ایمان به خدا و رسول (ص) و آخرت و ترس از آزار هر موجودی می‌شد. از دیدگاه اسلام انجام هر کاری که موجب آزار یا صدمه حیوان گردد ممنوع و گناه است و گفته شده که نه تنها انسان‌ها نباید مثله شوند بلکه حیوانات نیز از این اعمال باید بر حذر نگهداشته شوند زیرا ترویج خشونت موجب افزایش آن می‌گردد و حیوانات نیز چون انسان‌ها از دهها نوع حق برخوردارند که با رعایت آن به تدریج شاهد کاهش خشونت در جوامع انسانی خواهیم بود. احادیث و روایات بسیاری وجود دارد که حمایت از حیوانات بی‌دفاع را

عملی مستحق ثواب دانسته و نقض آن را مستوجب کیفر. اسلام مفهوم صحیحی از واژه حیوان معرفی کرد که حاکی از کالا یا ابزار بی‌جان نبودن آن می‌شد و انسان‌ها را متوجه این نکته کرد که به همان نحوی که با دیگر انسان‌ها رفتار می‌کنند باید با حیوانات رفتار نمایند زیرا حیوانات جاندارند و از احساس برخوردارند و با مفهوم رنج و عذاب آشنا هستند به این ترتیب حیوانات دارای شخصیت تلقی شده و مستحق رفتار انسانی و عادلانه هستند به ویژه که آموزه‌های اسلام با امر مهم معاد گره خورده و انسان‌ها باید در تدارک پاسخگویی به اعمالشان در روز رستاخیز باشند و قطعاً به خاطر رفتار خود با حیوانات مستحق پاداش یا کیفر خواهند بود. نوآوری برجسته اسلام در زمینه حقوق حیوانات برجسته‌سازی در پدیده تعهد و مسئولیت در قبال حیوانات بود که هر انسانی که به نوعی با حیوانات سر و کار دارد باید آن‌ها را رعایت کند. بدین ترتیب هواداران حقوق حیوانات باید سپاسگزار آموزه‌های اسلام باشند که ۱۴/۵ قرن قبل این حقوق را در قالب احادیث و روایات مطرح ساختند و حیوانات را از تیره روزی و کج اندیشی بسیاری از انسان‌ها رها ساخت و احترام مجدد انسان‌ها را نسبت به خود لمس کردند و این همه را مدیون اسلام هستیم که با فرهنگ‌سازی عالمانه و آگاهانه نگاه بشریت را به حیوانات تغییر داد و بهبود بخشید. اما در پاسخ به سوا اصلی باید گفت که بیان مصادیق حقوق حیوانات و تعیین ضمانت اجرای حقوقی و اخروی برای ناقضین حقوق آنها از نوآوری‌های اسلام در این زمینه می‌باشد و در پاسخ به سوال فرعی اعلام این مطلب ضروری است که یک انسان مومن به خدا و رسول (ص) عمل انجام نمی‌دهد که مخالف خواست پروردگار و پیامبر نازنینش باشد که نتیجه آن رعایت حقوق بنیادین حیوانات است.

منابع

- الیزابت بلیک، ژانت، ۱۳۸۷، «حفاظت از حیات وحش روی زمین از منظر حقوق بین‌الملل»، فصلنامه علوم محیطی، سال ششم، شماره اول، ص ۴۲ تا ۲۱.
- الیزابت بلیک، ژانت، ۱۳۹۵، «مقدمه‌ای بر حمایت از حیات وحش در حقوق بین‌الملل» در کتاب رهیافت‌های نوین در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست با دیپاچه سید فضل الله موسوی و علی مشهدی و به اهتمام سبحان طیبی، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی، ص ۶۴۹ تا ۶۳۷.
- انصاری فرد، جواد، ۱۳۹۷، «اهمیت رعایت حقوق حیوانات در سیره و سخن معصومین» در مجموعه چکیده مقالات پذیرفته شده اولین کنفرانس بین‌المللی صلح پژوهی، چاپ اول، قم، مرکز بین‌المللی توسعه صلح، فرهنگ و عقلانیت، ص ۲۱.
- حسینی، عباس، ۱۳۹۰، حقوق حیوانات در ایران و اسناد بین‌المللی، چاپ اول، تهران، انتشارات مجد.
- دبیر سیاقی، سید منوچهر، ۱۳۸۳، بحران محیط زیست، چاپ اول، قزوین، حدیث امروز.
- دکلم، کبیرال و شین، کلیر، ۱۳۸۶، حقوق بین‌الملل محیط زیست: تنوع زیستی در کتاب حقوق محیط زیست، جلد سوم، تالیف الکساندر کیس و دنیا شلتون و ریچارد تاراسوفسکی و کبیرال دکلم و کلیرشین و لوتر کوبندلینگ و ریچارد تاراسوفسکی، ترجمه محمد حسن حبیبی، چاپ اول، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۳۳۸ تا ۲۱۰.
- سید محمدی، سید محمد و میرجعفری، ریحانه، ۱۳۹۷، «حقوق حیوانات در اسلام» در کتاب مجموعه چکیده مقالات پذیرفته شده اولین کنفرانس بین‌المللی صلح پژوهی، چاپ اول، قم، مرکز بین‌المللی توسعه صلح، فرهنگ و عقلانیت، ص ۲۸.
- شهبازی، آرامش، ۱۳۹۱، «حقوق حیوانات: تاملی در نظریه و رویه» فصلنامه پژوهش حقوق، سال چهاردهم، شماره ۳۶، ص ۵۶ تا ۲۷.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا، ۱۳۹۵، اسلام و حقوق بین‌الملل، چاپ دوازدهم، (بازنگری شده)، تهران؛ انتشارات گنج دانش.
- عباسی جم، زهرا، ۱۳۹۷، «احترام به حقوق حیوانات و تاثیر آن بر گسترش صلح» در کتاب مجموعه چکیده مقالات پذیرفته شده اولین کنفرانس بین‌المللی صلح پژوهی، چاپ اول، قم، مرکز بین‌المللی توسعه صلح، فرهنگ و عقلانیت، ص ۱۴۳.
- فلاح زاده ابرقویی، علی، ۱۳۹۰، توحید مفضل (خداشناسی در بیان امام صادق (ع))، چاپ اول، قم، نشر هدی.

- کوروکولاسوریا، لال و رابینسون، نیکلاس، ۱۳۹۰، مبانی حقوق بین‌الملل محیط زیست، ترجمه سید محمد مهدی حسینی، چاپ اول، تهران، نشر میزان.
- گروه صلح کرسی حقوق بشر، صلح و دموکراسی یونسکو دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۹، حقوق زیست محیطی بشر، چاپ اول، تهران، موسسه انتشارات دادگستر.
- لارکین، پیتر، ۱۳۸۸، «حفاظت از محیط زیست» در کتاب محیط زیست (دانش روز برای همه) به قلم پیتر لارکین و دیگران، ترجمه احمد جواهریان، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۱۵ تا ۲.
- محمد میرک محله، الهه و کوشا، سهیلا، ۱۳۹۷، «حقوق حیوانات و صلح» در مجموعه چکیده مقالات پذیرفته شده اولین کنفرانس بین‌المللی صلح پژوهی، چاپ اول، قم، مرکز بین‌المللی توسعه صلح، فرهنگ و عقلانیت، ص ۷.
- مشهدی، علی، ۱۳۹۶، «ماهیت حق بر محیط زیست» در کتاب حقوق بشر و محیط زیست (مجموعه مقالات) به قلم مارک پالمرتز و یاوس لدر و چانگ هو و سیمون ونگ، ترجمه علی مشهدی، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی، ص ۱۲۳ تا ۱۰۰.
- مشهدی، علی، ۱۳۹۷، مجموعه محشای قوانین و مقررات محیط زیست (جلد دوم) ایران و حقوق بین‌الملل محیط زیست، چاپ اول، تهران، انتشارات خرسندی.
- موثقی، حسن، ۱۳۹۰، دیوان بین‌المللی محیط زیست در کشاکش آرمان و واقعیت، چاپ اول، تبریز، انتشارات فروزش.
- موثقی، حسن، ۱۳۹۷، چالش‌های حقوق بین‌الملل محیط زیست در هزاره سوم: تغییرات جهانی آب و هوا و آینده تمدن بشری، چاپ اول، تبریز، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.
- نظری توکلی، سعید، ۱۳۸۸، حیوانات، قوانین حمایتی و حدود بهره‌وری در اسلام، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- ولایی، عیسی، ۱۳۸۸، اسلام و محیط زیست، چاپ اول، تهران و قم، اندیشه مولانا.
- ون گلد، ریچارد گ، ۱۳۸۸، «گونه‌های در معرض خطر» در کتاب محیط زیست (دانش روز برای همه) به قلم پیتر لارکین و دیگران، ترجمه احمد جواهریان، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۱۰۵ تا ۹۳.

- وودوارد، جان، ۱۳۹۸، دایرة المعارف مصور دایناسور (دایناسورها و دیگر جانوران شگفت‌انگیز ما قبل تاریخ که پیش از این ندیده‌اند)، الهام شوشتری زاده، چاپ دوم، تهران، انتشارات سایان.

